

УДК 94(477.6)«20»

*О. П. Саманцов***БЮДЖЕТИ ПРОМИСЛОВИХ РОБІТНИКІВ ПОЧ. ХХ ст.
У ДОСЛІДЖЕННІ С. ПРОКОПОВИЧА**

Харківський національний університет імені В. Каразіна,
площа Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

Саманцов Олександр Петрович, канд. іст. наук, доц., докторант
ХНУ імені В. Каразіна, e-mail: samancov_ar@mail.ru

АНОТАЦІЯ

Дослідження сімейних бюджетів робітників дозволяє фахівцям аналізувати реальне економічне становище та прогнозувати зміни у різних суспільних групах населення. Набувши свого поширення на поч. ХХ ст., вони стали головним джерелом інформації про доходність та витратність сім'ї.

Одним із перших дослідників, що звернувся до визначеної проблематики, став С. Прокопович, який розробив модель анкети для опитування. Отримані за допомогою цього методу дані та результати їхньої обробки використовувались радянськими вченими впродовж ХХ ст.

Складність процесу отримання достовірної інформації, яку надавали робітники з власних міркувань, призвели до певних похибок кількісних показників. А відтак, підтверджуючись тільки словом опитуваного, демонстрували скоріше факт наявної дії, а не кількісний вимір.

Таким чином, використання матеріалу бюджетів петербурзьких промислових робітників, зібраного С. Прокоповичем, доречно як ілюстрація, скоріше, загальної тенденції, а не як факт відтворення реального економічного життя.

Ключові слова: *С. Прокопович; доходність; витратність; анкетування; заробітна платня.*

А. П. Саманцов

БЮДЖЕТЫ ПРОМЫШЛЕННЫХ РАБОЧИХ НАЧ. XX в. В ИССЛЕДОВАНИИ С. ПРОКОПОВИЧА

Харьковский национальный университет имени В. Каразина,
площадь Свободы, 4, г. Харьков, 61022, Украина

Саманцов Александр Петрович, канд. ист. наук, доц., докторант
ХНУ имени В. Каразина, e-mail: samancov_ap@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Исследование семейных бюджетов промышленных рабочих позволяет специалистам изучать реальное экономическое положение и прогнозировать возможные изменения в разных социальных группах населения страны.

Зародившись в начале XX века, исследования бюджетов рабочих стали основным источником информации о семейных доходах и расходах.

Одним из первых ученых, который обратил внимание на эту проблематику в среде промышленных рабочих, стал С. Прокопович, который разработал для получения необходимой информации проект анкеты. Полученные в результате анкетирования данные, а также результаты их обработки использовались советскими учеными на протяжении всего XX века

Сложность процесса получения достоверной информации, которую озвучивали рабочие по собственному разумению или представлению, приводили к значительному количеству неточностей в показателях, а также в их интерпретации. Таким образом, достоверность полученных результатов носила условный характер.

Ключевые слова: С. Прокопович; доходность; расходы; анкетирование; заработная плата.

O. P. Samantsov

**BUDGETS OF INDUSTRIAL WORKERS
OF THE EARLY 20TH CENTURY IN THE RESEARCH
OF S. PROKOPOVICH**

V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody square, Kharkov, 61022, Ukraine

Samantsov Alexandr Petrovich, PhD in History, Associate Professor, Doctoral Student of V. N. Karazin Kharkiv National University, e-mail: samancov_ap@mail.ru

ABSTRACT

The study of workers' family budgets allows experts to analyze the real economic situation and predict changes in different social groups. Gaining its popularity in the early 20th century, this study has become a major source of information on family income.

One of the first scientists who drew attention to this range of problems among industrial workers became S. Prokopovich. He drafted a questionnaire, using which the necessary information can be collected. The data obtained from the poll, as well as the results of its processing, were used by Soviet scientists throughout the twentieth century.

Complexity of the process of obtaining reliable information (voiced by workers as they saw it) led to a significant number of inaccuracies in the figures, as well as in their interpretation. Thus, the reliability of the results is of a conditional nature.

Thus, using materials on Petersburg industrial workers' budgets, collected by S. Prokopovich (1908), should be considered as a demonstration of general trends rather than a fact of real economic life.

Also, the collected material can be used for the comparison of general trends in income and expenditure of the industrial workers at the theoretical level.

Key words: S. Prokopovich; income; expenditure; questionnaire; salary.

Для сучасної економічної та статистичній науки дослідження сімейних бюджетів має досить важливе значення. Воно виступає головним джерелом інформації як про доходність сім'ї (заробітна платня, стипендія, субсидія тощо), так й про її витратну частину (харчування, квартирна платня, купівля одягу тощо), визначаючи структуру та систематичність.

Отримана таким чином інформація дозволяє фахівцям аналізувати реальне економічне становище та прогнозувати зміни у

різних суспільних групах населення на певний календарний період, але відкидаючи історично зумовлену причинно-наслідкову складову цього процесу.

В історичній науці ХХ ст. бюджетні показники робітників різних промислових груп використовувались досить часто. Особливо це набуло поширення при демонстрації незадовільного матеріального становища дореволюційного промислового робітника у радянській історико-економічній літературі, як достовірної, беззастережної ілюстрації.

Актуальність теми. При роботі над проблематикою матеріального становища робітників металургійної промисловості Півдня Росії перед нами постала потреба проведення порівняльних характеристик прибуткової та витратної частини бюджетів робітників металургійної та металообробної галузей промисловості європейської частини Російської імперії поч. ХХ ст. Для виконання такого завдання нами були обрані бюджети промислових робітників Петербургу, роботу по збиранню та обробці яких проводив С. Прокопович у 1908 р.

Треба зазначити, що серед істориків визначена тема залишилась тривалий час поза увагою. Найбільшого поширення серед сучасних фахівців набули дослідження окремих складових бюджетної проблематики — харчування, культурне дозвілля окремих верств населення (селян, студентів, інтелігенції тощо), обмежуючи хронологічні межі пошуків 20–90-ми рр. ХХ ст.

Мета дослідження орієнтована на аналіз достовірності та якості зібраного С. Прокоповичем матеріалу стосовно бюджетів петербурзьких промислових робітників (1908 р.) та можливих меж застосування обробленого матеріалу у подальших дослідженнях.

Виклад матеріалу. Перші дослідження бюджетів селян Російської імперії розпочав Д. Журавський ще у 1846 р., відзначивши їхню важливість під час аналізу «економічного та морального прагнення кожного прошарку». А вже у 70-ті рр. ХІХ ст. дослідження селянських бюджетів стали досить поширеним явищем серед земських статистиків та громадських товариств. З метою отримання конкретного статистичного матеріалу земська статистика запропонувала використання вибіркового методу формування досліджуваної групи. Крім того, земські статистики використовували «експедиційний» метод

отримання достовірної інформації шляхом опитування безпосередніх власників господарств («персоніфіковано орієнтована»).

Відтак сферу їхнього інтересу визначали питання про економічність господарства, його прибутковість або витратність, особисте споживання тощо. Треба зазначити, що інтерес статистиків до селянського господарства був не випадковий — селяни склали на той час близько 80 % усього населення країни, а відтак їхня вага у господарському житті була домінуюча.

Дослідження бюджетів промислових робітників розпочалось на поч. ХХ ст. під впливом революційних подій 1905–1907 рр. До 1917 р. було проведено шість обстежень у Петрограді, Оренбурзі, Києві, Баку, Тулі, Саратові, Московській та Костромській губ. За даними дослідників було зібрано близько 4,5 тис. бюджетів промислових робітників та службовців (найбільша кількість обстежень бюджетів промислових робітників була зроблена А. Стопані у Баку (1910 р.) [4]. Вона склала 2 339 бюджетів).

Характерною рисою дослідження бюджетів стала одномоментність, тобто «характеристика бюджету промислового робітника за минулий рік на даний момент» не залежно від часу, чи «пори року». Необхідна інформація отримувалась за допомогою «опитувальних аркушів» — анкет, перший прототип яких був запропонований С. Прокоповичем. Пізніше він був розглянутий та перероблений анкетною комісією XII Відділу ІРТО. І вже у лютому–березні 1906 р. було надруковано 6000 «опитувальних аркушів».

Ця подія мала велике методологічне значення — усі наступні анкети дослідження бюджетів робітників використовували з тими чи іншими змінами та додатками моделі «анкет С. Прокоповича» (чи «анкету XII відділу ІРТО»).

Така ситуація була зумовлена, головним чином, необхідністю самих учасників опитування давати відповіді на поставлені питання на власний розсуд, без відповідного підтвердження (витратні чеки чи розписки тощо). Таким чином, їм заздалегідь присвоювалась ознака достовірності.

Крім того, характер середовища в якому проводилось дослідження був досить складним. Так автор анкети зазначав: «... серед петербурзьких робітників майже відсутні записи витрат, можливість обліку дійсних зроблених витрат була виключена»

[3, с. 53]. Це ще раз підтверджувало досвід Берлінського статистичного бюро, яке на самому початку намагалось відстежувати сімейні бюджети за допомогою витратних книжок, у яких повинні були фіксуватися усі сімейні витрати упродовж календарного року. Але пізніше бюро відмовилось від цієї практики у зв'язку із «його непрактичністю» — робітники просто не повертали роздані їм для заповнення такі книжки.

Маючи такі самі труднощі у отриманні реальної витратної інформації, С. Прокопович пішов шляхом, який запропонував у 1903 р. німецький проф. Гіршберг. Він полягав у тому, що «...збирання необхідного матеріалу відбувалось шляхом заповнення опитувальних анкет за минулий рік у кінці року, незалежно від того, чи велась у сім'ї прихода-витратна книга, чи ні» [3, с. 53].

Зрозуміло, питання достовірності такої інформації залишалось для дослідників відкритим, тому що отримані таким шляхом данні, як і в німецькому варіанті, скоріше відтворювали «...оцінку замість рахунку, думку про факти, замість самих фактів» [3 с. 53]. Достовірність демонстрації своїх витрат кожний петербурзький робітник залишав за собою, маючи на це власну мотивацію чи точку зору, що робило характер отриманих даних досить суб'єктивним, але таким, що по деяких групах «мав місце».

Як зазначав один із учасників анкети: «Я впевнений у тому, що вам й сотої долі не дізнатись по справедливості, скільки робітник проживає і які у нього середні заробітки, тому що робітник дивиться на все це (подібні питання) з великою недовірою, це по-перше, а по-друге, у робітничому середовищі рідкість, якщо хтось веде підрахунок хатніх та позахатніх витрат, він знає тільки, що йому не вистачає заробітку» [3, с. 54].

Таким чином, враховуючи європейський досвід своїх колег та незвичність для петербурзьких робітників ведення обліку своїх витрат, автор дослідження бюджетів використав найпростішу «бельгійську модель опитування робітників 1891 р.», орієнтовану на отримання показників найпоширеніших груп прибутків та витрат впродовж одного місяця на рік, так звані «усереднені показники».

«Опитувальний аркуш С. Прокоповича» умовно можна поділити на декілька блоків, межі яких визначались поставлени-

ми для відповіді питаннями. Перший умовно можна назвати «загальним». Його мета полягала у збиранні інформації про опитуваного, його вік, склад сім'ї, зв'язок із землею, тип помешкання тощо.

Прибуткову частину складала відомість про обсяг заробітної платні за останній місяць опитуваного або членів його сім'ї. Крім того, науковець вводив до обліку ще й додаткові прибутки. Останні не мали чіткого визначення й формування, тому мали тільки загальний кількісний показник.

Останній блок складала питання спрямовані на отримання відомостей про витратну частину робітників — «скільки Ви витрачаєте на...». Її формували такі групи поставлених питань: витрати на організацію життя та побуту (житло, меблі та посуд, опалення тощо); одяг; харчування; культура та дозвілля (перукарня, лазня, клуб, газети, освіта, лікування, позикові каси) та інші витрати.

Після заповнення петербурзькими робітниками опитувальних аркушів було повернуто 1016 анкет (16,93 %), з яких до наукової обробки було відібрано 632 анкети (10,53 %) від усієї кількості анкет.

Відповіддю на анкету С. Прокоповича стали дії спеціальної анкетної комісії, що існувала при правлінні Петербурзького професійної спілки текстильних робітників. Вони зазначали, що «не той довгий ряд приватних — великих та дрібних — упущень анкетного аркушу... збентежив головним чином анкетну комісію...» скільки «...сумарність питань, що поклала на опитуваного великі підрахунки й відповідальність за великі цифри». Відтак, комісія визначала, що «...Головний недолік анкети XII Відділу... — це форма запитань, що вимагали відповіді в усереднених за рік або місяць показниках. А саме усі питання поставлені у ній у такій формі» [2].

Попри критику такої методології анкетна програма комісії текстильного союзу в опитувальних аркушах також орієнтувалась на усереднені показники. Але члени комісії визначали, що відмінність їхньої анкети від анкети XII Відділу полягала у тому, що «...перша добувала усереднені показники, у той час як друга тільки питала про них». Оскільки вона являла собою «...не стільки програму-опитувальник... скільки це була програма-інструкція».

Враховуючі недоліки «анкети Прокоповича», анкетна комісія текстильного союзу запропонувала для обрахування достатньо складного відділу витрат метод перепису усього наявного одягу із визначенням даних про час його придбання, його вартість, подальші витрати, пов'язані із його ремонтом та часом передбачуваного використання. Таким чином, визначалась річна зношувальність одягу, «...яка й приймалась... за середні річні витрати». Але для речей, що зношувались швидше, було запропоновано «метод безпосереднього визначення середніх витрат на певний термін». Так, скажімо, три блузи по 70 коп., трос брюк по 1–1 руб. 30 коп. на 1,5–2 роки. Безпосередньо усереднені показники визначались для одягу, білизни, меблів тощо. В усіх інших рубриках показники витрат визначались фактичним споживанням на певний момент часу (рік, місяць, день або інший проміжок часу, скажімо, свято (Великдень, наприклад)). Так, характеристика витрат на алкоголь у новій анкеті мала перехідну форму, визначаючи вживання горілки, пива чи інших продуктів як «звичайну щоденну, по суботах, по святах, по понеділках». А звертання у минуле мали форми, коли опитуваний «запив на тижні», «пропив на Великдень», «будучи на підпитку загубив» тощо.

У цьому контексті необхідно звернути увагу читача на один цікавий момент, який у сучасному житті вже відсутній, але був важливим для того часу. «...Наш робітник, не маючи не тільки лідника й комори, але й простої шафи для провізії, живе майже день у день. Усі важливі продукти, такі як хліб й елементи обіду, купуються (вірніше беруться по забірній книжці) для кожного дня окремо, причому кількість їх — не тільки у артілях, де завжди існує визначена кількість для кожної людини на добу, але й у сім'ях — завжди одна й та ж сама день у день, коливаючись лише на яку-небудь одну восьму фунта переваження чи недоваження... Так цукор береться фунтами, чай — осьмушками, олія — осьмушками та чвертями, ковбаса — півфунтами, яйця — парами чи напівдесятками. Картопля — осьмушками, рідше чвертями... Велика кількість харчових придбань приноврено, таким чином, до негайного споживання» [2].

Безпосередньо автор акцентував увагу на систематичності та постійності витрат промисловими робітниками у певних ваго-

вих, біологічно та кліматично зумовлених межах, про що «анкета С. Прокоповича» не могла дати відомості. Крім того, відсутність подібних «маркерів» споживання, а відтак й витрат, як це зробили у своїй анкеті текстильники, вносили досить велику хибність у наведених петербурзькими промисловими робітниками даних тощо.

Невеликий обсяг статті не дає нам можливості вийти на більш детальний аналіз показників «анкети С. Прокоповича».

Висновки і перспективи подальших досліджень. У результаті проведеного дослідження ми дійшли до ряду висновків, які узагальнюють авторські підходи, спостереження, інтерпретації та припущення. Вони формулюються наступним чином:

- Сформувавшись у 70-ті рр. XIX ст. в межах земської статистики, бюджетні дослідження визначили групу методів та прийомів, необхідну для досягнення кінцевої мети. Одним із перших був використаний вибірковий метод.

- Аналіз бюджетів промислових робітників, на відміну від аналізу селянського господарства, мав на меті дослідження рівня доходності та рівня витрат певних професійних або галузевих груп. Відповідно як метод збирання інформації частіше використовувалось анкетування.

- Географія досліджень бюджетів промислових робітників носила локальний характер, реалізований частіше у межах одного міста (Санкт-Петербург, Москва тощо). Виключення носить дослідження А. Стопані бюджету «нафтопромислового робітника» (Баку 1910 р.).

- Порівняльними даними виступали не показники бюджетів промислових робітників визначених галузей сусідніх районів, а частіше статистичні дані по промислових галузях США, Франції, Німеччини за певний період.

- Єдиним методом збирання інформації про бюджети промислових робітників було визнано анкетування, де повнота відтворення реальної економічної картини відводилась самому учаснику анкети.

- Часовий вимір зібраної («за минулий рік») інформації про прибутково-витратну частину бюджетів промислових робітників зводив мету дослідження до умовної середньовизначеної в середовищі робітників системи прибутків та витрат, залишаючи поза увагою реальні показники.

- Достовірність наданих даних — прибутків та витрат кожний петербурзький робітник залишав за собою, як і їхню інтерпретацію.

- Одноразові обстеження або обстеження бюджетів за нетри-валій календарний період (місяць-два) не могли відтворити загальної характеристики усіх змін у структурі доходної та витратної частини промислових робітників та їхніх сімей. Крім того, не враховувалися й сезонні коливання витрат.

- Орієнтація на «витрати минулого року» робила бюджет робітника короткомоментним, однорічним, відкидаючи його систематичність та послідовність впродовж усього часу життя робітника.

- С. Прокопович не враховував вже сформоване економічне та бюджетне положення учасників опитування, що робило їх мотивовано нерівними співучасниками формування бюджетів, навіть у своїх групах

- Сім'ї робітників, що залучались до обстеження, відбирались «механічно», без визначення певних груп, а перевірка репрезентативності показників відбувалась шляхом порівняння характеристик вибіркової та основної («генеральної») сукупностей.

- Групові характеристики формувались у процесі аналізу отриманих «опитувальних аркушів», без визначеності їх у процесі підготовки до опитування.

- Групова співвіднесеність у дослідженні С. Прокоповича носила випадковий характер й визначалась кількістю повернених анкет від кожної майбутньої групи.

- Характеристика бюджетів кожної групи не враховувала кількісне представництво та власну вагу у процесі порівняння.

- Показники прибутково-витратної частини носили досить умовний характер, підтверджуючись тільки словом опитуваного, демонструючи скоріше факт наявної дії, а не кількісний вимір.

- Невеликий відсоток повернених «опитувальних аркушів» не дає нам можливість стверджувати об'єктивну оцінку бюджетів промислових робітників, а скоріше тільки їхньої частки, визначення якої зумовлюється інтерпретацією науковців.

- Достовірність отриманої інформації носить умовний характер, тому що факт проведення анкетування був поставлений на визначальне місце, у той час як його показники залишались у якості ілюстрації.

• Використання матеріалу бюджетів петербурзьких промислових робітників, зібраного С. Прокоповичем (1908 р.), доречно як демонстрація, скоріше, загальної тенденції, а не як факт відтворення реального економічного життя.

• Крім того, зібраний матеріал доречно використовувати для порівняння загальних тенденцій прибутково-витратної частини промислових робітників на теоретичному рівні.

• Визначена проблематика не є закінченою й потребує подальших досліджень.

Література та джерела

1. Давыдович М. Петербургский текстильный рабочий / М. Давыдович. — М., 1919. — Режим доступу: <http://istmat.info/node/18246>. — Назва з екрану. — Дата звернення: 22.09.2014.
2. Давыдович М. Вместо предисловия. Несколько слов о программе и методе / М. Давыдович // Петербургский текстильный рабочий. — М., 1919. — Режим доступу: <http://istmat.info/node/18247>. — Назва з екрану. — Дата звернення: 10.10.2014.
3. Прокопович С. Н. Бюджеты петербургских рабочих / С. Н. Прокопович // Записки Императорского русского технического общества. — 1909. — № 2, февраль. — С. 53–67.
4. Стопани А. М. Заработная плата и рабочий день бакинских нефтепромышленных рабочих / Александр Митрофанович Стопани. — Баку : Издание типографии «Труд», 1910. — Режим доступу: <http://istmat.info/node/18337>. — Назва з екрану. — Дата звернення: 27.09.2014.

REFERENCES

1. DAVYDOVICH, V. (1919) *Peterburgskij tekstilnyj rabochij — Petersburg textile workers*. [Online] Moscow. Available from: <http://istmat.info/node/18247/Reader/> [Accessed: 22/09/2014] (in Russian).
2. DAVYDOVICH, V. (1919) *Peterburgskij tekstilnyj rabochij — Petersburg textile workers*. [Online] Moscow. Available from: <http://istmat.info/node/18248/Reader/> [Accessed: 10/10/2014] (in Russian).
3. PROKOPOVICH, S. N. (1909) *Byudzhety peterburgskikh rabochikh — Budgets of the Petersburg worker. Zapiski Imperatorskogo Russkogo Tekhnicheskogo Obsshestva — Notes of the Imperial Russian Technical Society*. 2. p. 53–67 (in Russian).
4. STOPANI, A. M. (1910) *Zarabotnaya plata i rabochij den bakinskikh neftepromyshlennykh rabochikh — Wages and working day of the Baku oil workers* [Online] Baku: Trud. Available from: <http://istmat.info/node/18337/Reader/> [Accessed: 27/09/2014] (in Russian).

Надійшла до редакції 4 листопада 2014 р.